

ЎРТА АСР МУСУЛМОН ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФАСИДА НАТУРФАЛСАФИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА АСОСЛАНИШИ

Рўзигул Умарова,

Тошкент давлат транспорт университети,

Доцент

rozigul37@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Берунийнинг натурфалсафий ананаларнинг тараққиёти ва ушбу муаммони қўйиши ва ҳал этишининг ўзига хослиги ва моҳиятини билиш учун у яшаган даврдаги мавжуд натурфалсафий концепциялар, уларнинг аллома дунёқарашига таъсирини ёритилган. Шунингдек, Бунда айниқса натурфалсафий қарашлари, борлиқ унинг мавжудлик усули тўғрисидаги субстанционал ва реляцион концепцияларнинг мавжудлиги, Берунийнинг Демокрит натурфалсафий йўналиши бўйича бориб, субстанционал концепцияни янгича мазмун билан бойитганига алоҳида эътибор қаратилган ҳамда, ана шундан келиб чиқиб, буюк алломанинг натурфалсафасининг хусусиятлари ва илмий асослари муаммосини қўйиши ёритилган.

Калит сўзлар: Натурфалсафа, концепция, борлиқ, мавжудлик, ҳаракат, усул, субстанционал, реляцион.

ABSTRACT

In order to understand the development of natural philosophical traditions and the uniqueness and essence of Beruni's approach and solution to this problem, the article highlights the existing natural philosophical concepts of the time he lived, their influence on the worldview of scholars. Also, in this, especially his natural philosophical views, the existence of substantial and relational concepts about the way of being and its existence, Beruni's Emphasis is placed on the fact that Democritus enriches the substantial concept with a new content, following the direction of natural philosophy, and based on this, the problem of the characteristics and scientific foundations of the great scholar's natural philosophy is highlighted.

Key words: Natural philosophy, concept, existence, existence, movement, method, substantial, relational.

КИРИШ

Фалсафада натурфалсафий ғоялар масаласи фалсафанинг фундаментал, ўзак муаммоси ҳисобланади. Бу масала олам ҳақидаги диний – мифологик

қарашлар ва олд фалсафада ҳам ўз аксини топган. Барча даврларда мутафаккирлар, шу жумладан, Беруний фалсафанинг бош вазифасини мавжудотнинг моҳиятини билишда деб ҳисоблаган [1]. Лекин, шуни ҳам айтиш керакки, бу муаммо ҳозирга қадар жуда кўп ечимини топмаган саволларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, немис биологи Эрнст Геккель ва немис физиологи, файласуфи Эмиль Генрих Дюбуа-Реймонларнинг қайд этишича, ҳозиргача оламнинг еттита жумбоғи ўз ечимини топмаган. Улардан иккитаси физикага, иккитаси биологияга, учтаси психологияга мансуб. Улар қуйидагилар:

- “1-жумбоқ: материя ва кучнинг моҳияти ҳозиргача очилмаган;
- 2-жумбоқ: ҳаракатнинг келиб чиқиш сабаби аниқланмаган;
- 3-жумбоқ: ҳаётнинг келиб чиқиши исботланмаган;
- 4-жумбоқ: табиатдаги мақсадга мувофиқликнинг илдизи номаълум;
- 5-жумбоқ: сезги ва онгнинг пайдо бўлиш сабаби маълум эмас;
- 6-жумбоқ: тафаккур ва нутқнинг келиб чиқишини билмаймиз;
- 7-жумбоқ: ирода эркинлиги нималиги ҳеч кимга аён эмас”[2].

Табиийки, уларни фалсафий билиш даражасида таҳлил этиш ва умумлаштириш борасида ҳам ечимини кутаётган масалалар мавжуд.

Турли даврлардаги фалсафий таълимотларга хос бўлган умумий хусусият шундаки, борлиқ деганда, мавжудликнинг барча (моддий ва маънавий) шакллари, (реал ва нореал) турлари, (ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги) кўринишларини ифода этувчи фалсафий категория тушунилади[2]. Бундан Ўрта аср мусулмон халқлари фалсафаси ҳам истисно эмас.

Мусулмон халқлари фалсафаси Қуръони Карим сура ва оятларида ва тафсириларда тавсифланган борлиқ – 18 минг олам ва унинг Аллоҳ таоло томонидан яратилганлиги, ундаги ҳар бир қисм, бўлак, унсур, нарса, ҳодиса ва жараёнларнинг Аллоҳ томонидан олдиндан белгилаб қўйилган тартибда мавжуд бўлиши, тараққий этиши, унинг назорати, тақдири, азми – қудрати остида идора қилиб ва бошқарилиб турилиши, унда объектив қонуният, ўзаро алоқадорлик эмас, балки Аллоҳнинг ожиз инсон ақли, заковати тушунишдан ожиз қоладиган, билолмайдиган илоҳий ҳикмат – “ал-Ҳикмат ал-аслийа”нинг ҳукмронлик қилиши, Аллоҳнинг ўз ҳукми – иродаси билан ҳар бир нарса, жараённи истаган онда йўқдан бор қила олиши, бордан йўқ қила олиши тўғрисидаги теодеистик диний-илоҳиёт таълимотини ўзининг бирламчи пойдевори, асоси деб қараган. Бунга, айти пайтда, расмий сунний ислом ва шариятнинг, яъни “Аҳли Сунна вал Жамоъа”нинг диний-илоҳиёт ақидавий дунёқараш таълимоти деб қаралади[3].

Борлиқ ва унинг Аллоҳ таоло томонидан яратилганлигининг Қуръони Каримнинг бошидан охиригача барча сура ва оятларида таъкидланиши уларнинг асосий мазмунини ташкил этишига қарамай, у айниқса, “Фотиҳа” ва “Ихлос” суралари оятларида мўъжиза даражасида қисқа, лўнда, гўзал, бир бутун ва мукамал қараш тарзида ифодаланган. “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан. Ҳамду санолар Аллоҳга-оламларнинг эгасига, меҳрибон ва раҳмли, охираг кунининг подшоҳига, биз сенгагина ибодат қиламиз ва сендангина ёрдам сўраймиз. Бизни тўғри йўлга йўлла: ғазабингга учраганлар ва адашганларнинг йўлига эмас, Ўзинг неъмат ато қилганларнинг йўлига!” ”[4]

“Ихлос” сураси эса: “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).

1. (Эй Муҳаммад), айтинг: У – Аллоҳ бирдир (яъни Унинг ҳеч қандай шериги йўқдир. У яккаю ягонадир.) 2. Аллоҳ (барча хожатлар билан) кўзлангучидир (яъни, барча хожатлар) Ундан сўралади, аммо У ҳеч кимга мухтож эмасдир.

3. У туғмаган ва туғулмагандир (яъни Аллоҳнинг ўғил-қизи ҳам, ота-онаси ҳам йўқдир. У азалий абадий Зотдир). 4. Ва ҳеч ким У Зотга тенг эмасдир”[5]. Ўз-ўзидан очиқ кўриниб турганидек, юқоридаги сура, оятларда борлиқ ҳақидаги диний илоҳиётчилик руҳидаги теодеистик таълимот мазмун-моҳияти берилган.

Қуръон ва тафсирлардаги бу сатрлар барча исломий диний-фалсафий таълимот ва қарашлар –мўътазила, муржиъа, калом, тасаввуф, исломий бидъат мазҳаблар, шийа-исмоилийлар, ҳурфийлар, ишроқийлар ва шу каби таълимотлар учун асос бўлган. Шунингдек, мусулмон фалсафасининг барча оқим ва мазҳаблари вакиллари ҳам ўзларининг борлиқ ҳақидаги таълимотларида (баъзи истисноларни инобатга олмаганда) асосан ана шу креационистик ақидани асос қилиб олганлар ёки уни ҳисобга олишга мажбур бўлганлар. Мусулмон фалсафасидаги креационистик таълимотлар асосан қуйидагилар: машшоийун (шарқ арастучилари); табиийун; вахдат-ул-вужудчилар; ишроқийлар ва ҳоказо.

Методологик, концептуал жиҳатдан бундай креацион таълимотлар қуйидагилардан иборат: 1. Йўқдан бор қилувчи Аллоҳ таоло томонидан яратиш йўли билан пайдо қилинадиган борлиқ ҳақидаги таълимот; 2. Аллоҳ таоло борлигидан “Файзи илоҳий”, “Ас-судури-илоҳий” йўли билан келиб чиқадиган, пайдо бўладиган борлиқ ҳақидаги тасаввуфий таълимот.

Албатта, мусулмон жамиятида “Зиммийлар” деган умумий тоифа номини олган яҳудий, христиан, зардўштийлик, манихейчилик каби оқим, таълимотлар

ҳамда борлиқ ҳақидаги туркий, ҳинд, хитой, юнон, собий, холдейларга мансуб монотеистик, дуалистик ва шу каби таълимотлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмасалар-да, рудимент ҳолда мавжуд эдилар. Улар жуда озчиликни ташкил этсалар-да, мавжуд гуллаб яшнаётган мусулмон жамияти илм – фани, диний-ирфоний тафаккури доирасида мавжуд бўлиб, ўзларининг маслакдош, издошларига эга эдилар.

Шуни айтиш керакки, фалсафа тарихи бўйича Ўзбекистонда, минтақада олиб борилган илмий изланишлар орасида ўрта аср - мусулмон халқлари фалсафасида борлиқ муаммосининг қўйилиши, баъзи талқинлари ҳақида академик И.М. Мўминов, М.М.Хайруллаев, А.В.Сагадеев, Э.Аҳмедов, М.Диноршоев, А.Шарипов, М.А.Усмонов, Р. Носиров, А.Зоҳидий, Ф.Сирочов, Б.Исматов, М.Ҳазратқулов ва бошқа тадқиқотчилар бир мунча тўхталиб ўтишган бўлсаларда, уларда мазкур масала қандай назария, концепция, таълимотлар шаклида ўртага қўйилганлиги, уларнинг тўла таснифи, ҳар бир оқимнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти бир бутун тизим сифатида, мантиқий изчил тарзда баён қилинмаган, фалсафа тарихи нуқтаи-назаридан умумлаштирувчи хулосалар берилмаган. Бу муаллифлар тадқиқотларида борлиқ муаммоси махсус ўрганиш объекти бўлмагани учун, унинг у ёки бу мутафаккир меросида қандай қўйилганлигини аниқлашга уриниш қабиллидаги баъзи кузатиш, айрим ҳолларда эса - чалкаш таъриф, талқинлар кўзга ташланади. Хусусан, совет давридаги ҳукмрон мафкура таъсирида уларнинг баъзиларида борлиқ муаммоси бўйича кўпчилик ўрта аср Шарқ мутафаккирлари, масалан: Розий, Беруний, Улуғбек кабилар мероси, дунёқарашидан нима қилиб бўлса-да материалистик, атеистик концептуал йўналишни қидириб топишга уриниш борлиги сезилади.

Шунга қарамай, Ўзбекистонда, минтақада фалсафа тарихи тадқиқотчилари орасида борлиқ муаммоси бўйича қуйидаги учта концептуал ёндашиш мавжудлигини эътироф этиш ва ҳимоя қилиш кўзга ташланади:

1. Борлиқ ҳақидаги исломий, тасаввуфий таълимотларни объектив ёки субъектив идеализмнинг у ёки бу кўриниши деб талқин этиш.

2. Табиатшунослар - Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Улуғбек ва бошқаларнинг борлиқ ҳақидаги қарашларини деистик нуқтаи назардан талқин этиш (А.Баҳоуддинов, А.Сагадеев, Э.Аҳмедов, А.Шарипов ва бошқалар)

3. Шарқ мутафаккирлари – файласуфлари Форобий, Ибн Мискавайх, Ибн Сино, уларнинг маслакдошларини, издошларини эса пантеист деб эълон қилиш. Хусусан, академик М.М. Хайруллаев, бутун ўрта аср мумтоз араб –

мусулмон фалсафаси вакиллари у ёки бу даражада пантеистик позицияда турганлар, деган хулосани илгари сурган[6].

Албатта, XX асрнинг 50-70 йилларида мусулмон халқлари фалсафаси фундаментал оқимларининг хато номланиши, калом, машшойийун, табиийун, ишроқийун, тасаввуф концепциялари ҳали жиддий тадқиқ этилмаган, кўп ҳақиқатлар номаълумлигича қолаётган вазиятда бундай бўлиши тамомила табиий эди. Бу даврда мазкур оқимларнинг борлиқ тўғрисидаги концепциялари деярли ўрганилмаган, ўзига хослиги аниқланмаган эди. У пайтда фақат Шарқ арастучилиги – Шарқ перипатетизми нисбатан яхши ўрганилган эди, холос.

Хорижий Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари мусулмон халқлари фалсафасида борлиқ муаммосининг кўйилиши, талқинлари жуда бой ва хилма-хил бўлганлиги тўғрисида анча-мунча юқори савиядаги фикр-мулоҳазалар билдирган бўлсалар-да, уларда муаммонинг манбашунослик ва методологик асослари чуқур тадқиқ этилмаганлигини бу ўринда таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Унинг сабаби, бизнингча, қуйидагилардир:

1. Мавжуд ҳукмрон вульгар методология ақидаларининг қатъий ва эътироз билдирилишига йўл қўймайдиган мавқега эга бўлганлиги.

2. Янги хорижий Шарқ, Ғарбда эълон қилинган тадқиқотлардан узилиб қолганлиги, улардан беҳабарлик.

3. Ўрта аср мусулмон халқлари фалсафасида борлиқ муаммосининг адабиётларда, масалан, ўз пайтида жиддий тадқиқот деб ҳисобланган Г.Лейнинг “Очерки истории средневекового материализма” (М: ИИЛ, 1962) асарида улардаги концептуал ёндашиш ўша ўзимизга маълум “материализм ва идеализм” қарама – қаршилиги шаклида, вульгар методология ақидалари руҳида талқин этиб берилганлиги ёмон панд берган эди[7]. Г.Лейнинг бундай талқини унинг кейин нашр этилган тадқиқотида[8] бир мунча юмшатирилган бўлса-да, бари – бир ўзининг асосий ва етакчи вульгар методология ақидалари руҳидаги талқини, мазмунини сақлаб қолган бўлиб, бу ҳамон айниқса ёт, жиддий фалсафий – тарихий тадқиқот методларини эгаллаб улгурмаган, тажрибасиз ёки тадқиқотчиларни чалғитувчи рол ўйнашни давом эттирмоқда.

Ўрта аср мусулмон халқлари фалсафасидаги барча диний – фалсафий оқимлар орасида машшойийун-перипатетиклар, академик М.М. Хайруллаев иборасига кўра эса-“Шарқ арастучилари”[9] ва табиийун-демокритчи оқими етакчи бўлганлиги тарихчилар Ибн ан-Надим, Ашарий, Мотуридий, Шахрастоний, Байҳақий, Шахризурий ва бошқалар томонидан, шунингдек ҳозирги замон хорижий Шарқ ва Ғарбдаги тадқиқотчилар асарларида таъкидланади. Мавжуд Ўрта аср Шарқ фалсафаси тадқиқотчилари

изланишларида юқоридаги икки оқим нафақат етакчи йўналишлар сифатида, балки қадимги юнон илм-фани, фалсафасининг мусулмон жамиятида маълум ва машҳур бўлган асосий оқим, фалсафий мактаблари сифатида кўрсатилади.

Шунинг учун ҳам эндиликда фалсафа, хусусан ўрта аср мусулмон халқлари фалсафаси тарихи тадқиқотчилари бу жаҳон фалсафасининг мислсиз, нодир “Олтин даври”ни фақат арастучилик перипатетикчилик нуқтаи-назаридангина эмас, балки ундаги бошқа етакчи оқимлар, Гераклит, Демокрит, Ксенофант, Анаксагор, Эмпедокл, Парменид, Зенон ва, умуман, элейликлар, стоиклар, скептиклар нуқтаи-назаридан ҳам ўрганиш, таҳлил этиш, хулосалар чиқариш пайти келди, деб ўйлаймиз. Бу айниқса, борлиқ муаммосининг қандай ўртага қўйилганлиги, бу муаммо юзасидан умуман жаҳон илм – фани, фалсафаси тараққиёти нуқтаи – назаридан ҳам диққатга сазовор ўта жиддий, салмоқли ва юксак савиядаги баҳс – мунозаралар бўлиб ўтганлигини, талқинлар илгари сурилганлигини таъкидлаш лозим. Бироқ, бизнингча, айнан арастучилик анъанасига бўлган устувор қизиқиш, диққат қилиш бошқа қадимги юнон фалсафаси мактаблари, оқимларига оид манбаларни қидириб топиш, таржима қилиш ва тадқиқ этишнинг ўлда-жўлда бўлиб қолишига олиб келган. Бундай манбаларнинг мутлақ кўпчилиги номаълумлигича қолмоқда, уларни фалсафий тадқиқ этиш борасида изланишлар бизда энди амалга оширила бошланганини таассуфлар билан қайд қилишга тўғри келади.

Кейинги пайтда фалсафий меросимизга янгича ёндашув асосида олиб борилган тадқиқотларда Яқин ва Ўрта Шарқда натурфалсафа тўғрисидаги қарашлар ҳақида гапирилганда, уларга антик фалсафадаги атомистик назариянинг таъсирини кўрсатиш зарурлиги таъкидланади[10]. Бу хулосани тўғри деб ҳисоблаймиз. Унинг тўғрилигини Ўрта аср Шарқидаги жуда кўп таълимотлар, оқимлар, шу жумладан, диний-фалсафий назариялар тасдиқлайди. Лекин, биз учун энг муҳим, фалсафий тафаккур тараққиёти нуқтаи назаридан фавқулудда аҳамиятга эга ҳолат шундаки, Шарқ мутафаккирлари, хусусан ўрта аср мусулмон халқлари илм-фани, фалсафасининг буюк вакиллари Жобир, Эроншахрий, Розий, Беруний, Бағдодийлар натурфалсафа муаммоси бўйича субстанционал концепцияни, Киндий, Форобий, Ибн Мискавайх, Ибн Сино, Умар Хайём каби Ватанимиз – Туркистондан, етишиб чиққан буюк мутафаккирларимиз реляцион концепцияни ўз даври фани, фалсафаси тараққиёти даражасида хулосалаб беришда фавқулудда ўрин тутганлар, хизмат кўрсатганлар. Айниқса, ўрта асрлар илм-фани, фалсафаси асосчилари, қурувчилари бўлишган реляцион концепция вакили Ибн Сино билан субстанционал концепция вакили Берунийнинг ёзишма-мақтублари воситасида

3 босқичда, мунтазам ва узоқ давом этган қизғин илмий-фалсафий баҳс-мунозаралари бутун ўрта аср илм-фани, фалсафасида натурфалсафа борлиқ, унинг моҳияти, тараққиёти, мавжудлик усули ва шакллари борасидаги баҳс-мунозараларнинг энг юксак чўққиси – тожи бўлган эди. Бунинг маъносини фақат XX аср бошига келгандагина жаҳон илм-фани, фалсафаси, маданияти тадқиқотчилари, тарихчилари, хусусан, К.Брокельманн, Ж.Сартон ва бошқалар тушуниб етдилар ва Шарқ мутафаккирларининг илм-фан, фалсафа тараққиётидаги ютуқларига юксак баҳо бердилар, уларни эътироф этдилар[11].

Ана шу нуқтаи назардан Шарқ мутафаккирларининг, шу жумладан, Абу Райҳон Берунийнинг натурфалсафасида борлиқ, унинг моҳияти, мавжудлиги, тараққиёти, ҳақидаги субстанционал қарашларининг келиб чиқиши, эволюцияси, ўзига хослиги, бу таълимотга қўшган ҳиссаларини қайта англаш, бунда улар қўллаган усул ва услубларини тадқиқ қилиш, умумлаштирувчи хулосаларга келиш фалсафий тафаккур тараққиёти нуқтаи-назаридан муҳим илмий назарий аҳамият касб этади.

REFERENCES

1. Умарова, Р. Ш. Бытие и философские взгляды абу Райхана Беруни. Достижения науки и образования, (3), 32-33.
2. Тўраев Б.О. Ҳозирги замон табиатшунослиги концепциялари фани бўйича асосий тушунчаларга изоҳли луғат. – Тошкент: Tafakkur, 2009. – Б. 7.
3. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Курс лекций. -СПб. 1996. –С. 62-73; Усмонов М.А. Ислом ақидалари ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1975.- 120 б.
4. Қуръони Карим. Таржима ва илмий-тарихий изоҳлар. 1-китоб. Усмонов М.А, Ирисов А., Абдуллаев И., Уватов У. – Тошкент: Фан, 2004. – Б. 67-68. Ал-Фотиҳа сураси.
5. Қурони Карим. – Тошкент: Ёзувчи, 1992. – Б.112. Ихлос сураси. 1-4 оятлар.
6. М.М. Хайруллаев. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. – Тошкент: Фан, 1967. – С. 179.; Шу муаллиф: Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – Б. 118-119.
7. Лей, Герман. Очерки истории средневекового материализма. – М.: ИИЛ, 1962. - 588 с.
8. Ley Hermann. Geschichte der Aufklärung und des Atheismus.-Berlin: 1966. - P. 1-2.
9. Хайруллаев М.М.. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. - 310 б.

10. Классическая наука в Средней Азии и современная цивилизация. - Ташкент: 2000. - 416 с.; Носиров Р.Н., Сирожиддинов Ш.С., Зияутдинова Х.А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг фалсафий қарашлари. - Тошкент: 2007; Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари фалсафий тафаккури. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009.
11. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Bd. I-II. -Weimar-Berlin. 1898-1902; Sarton G. Introduction to the History of science.vol. I-III. Baltimore. 1927-1948.
12. Ruzigul, U., Nasirjan, J., Dilmurodkhakim, A., Mirshod, H., & Urozboy, E. (2020). Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(5), 1453-1458.